

ЗМІСТ

ДО ПИТАННЯ ПРО КОЗАЦТВО ЯК ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ЕТНОС.....	3
КОЗАЦЬКА АБЕТКА.....	12
А.....	13
Б.....	14
В.....	20
Г.....	21
Д.....	27
Є.....	29
Ж.....	29
З.....	30
І.....	32
К.....	33
Л.....	43
М.....	44
Н.....	46
О.....	47
П.....	52
Р.....	61
С.....	65
Т.....	72
У.....	73
Ф.....	74
Х.....	75
Ц.....	77
Ч.....	78
Ш.....	80
Щ.....	83
Я.....	83

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ	87
«Розвідки про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків» П'єра Шевальє (перша половина XVII ст.)	88
З книги Папроцького «Паноша» Про військову науку на Запорозжі (1599 р.)	91
З книги П'єтро делла Валле «Подорожі» (перша половина XVII ст.)	91
Зі звіту папського нунція де Торреса Про союз козаків з православною церквою (1622 р.)	91
Зі звіту французького посла у Польщі де Брежі Про зустріч з Б. Хмельницьким (1644 р.)	92
З «Опису України» Гійома Левассера де Боплана Про Україну першої половини XVII ст.	92
З реляції шведського посла Готгарда Веллінґа Про незалежну зовнішню політику Б. Хмельницького і його ставлення до Московії (1656- 1657 рр.)	96
Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі (1648 р.)	97
З книги Проспера Меріме «Богдан Хмельницький» (середина XVII ст.)	100
<i>Про Б. Хмельницького до 1648 р.</i>	100
З книги П'єра Шевальє «Історії війни козаків проти Польщі»	101
<i>Про національно-визвольну війну українського народу (середина XVII ст.) Про причини і початок війни (1648 р.).</i>	101

З «Опису подорожі патріарха Макарія Павла Алеппського (Халебського) Про початок козацько-польської війни (1648 р.)	102
З книги П'єра Шевальє «Війна козаків проти Польщі». Про героїзм козаків у битві під Берестечком (1651 р.)	104
З книги Проспера Меріме «Українські козаки та їхні останні гетьмани»	106
<i>Про битву під Пилявцями (1648 р.)</i>	106
<i>Про переговори Б. Хмельницького з поляками (поч. 1649 р.)</i>	111
З книги П'єра Шевальє «Історії війни козаків проти Польщі»	113
<i>Про битви під Збаражем і Зборовом (1649 р.)</i>	113
З книги П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі»	114
<i>Про початок переговорів ворогуючих сторін (1649 р.)</i>	114
<i>Про події 1650 р.</i>	115
Із записок Альберто Віміні	117
<i>Про Б. Хмельницького</i>	117
<i>Про діяльність Старшинської ради у козаків (середина XVII ст.)</i>	117
З «Опису подорожі патріарха Макарія» Павла Алеппського (Халебського)	118
<i>Про козацько-польську війну (1652 р.)</i>	118
З праці Проспера Меріме «Українські козаки та їхні останні гетьмани»	120
<i>Про битву під Батогом (1652 р.)</i>	120
<i>Про битву під Жванцем (1653 р.)</i>	121
Лист гетьмана Б.Хмельницького до послів Самійла Богдановича (Зарудного) і Павла Тетері з наказом добитися від російського уряду підтвердження прав Запорозького Війська, 1654 р., 31 (21) березня	124

Із записок Альберто Віміні	126
<i>Про багатство землі на Запорожжі і козацький побут (1650 р.) .....</i>	<i>126</i>
З хроніки Веспасіана Коховського	
Про Івана Сірка (друга половина XVII ст.)	127
«Нові статті», укладені Юрієм Хмельницьким з царським урядом при обранні на гетьманство 27 (17) жовтня 1659 р. (Уривки)	128
Із записок семигородського посла	
Франца Шебеші	131
<i>Про розмову І. Виговського з московським послом – незалежна українська зовнішня політика (28.06.1656 р.).....</i>	<i>131</i>
З «Реляції» Конрада Якова Гільдебрандта	132
<i>Про кордони Української козацької держави (1656-1657 рр.) .....</i>	<i>132</i>
<i>Про українських жінок .....</i>	<i>132</i>
З опису подій в Україні шведського посла	
Ґотгарда Веллінґа (1657 р.)	132
Договори і постанови прав і свобод військових... ..	134
<i>I.....</i>	<i>139</i>
<i>II.....</i>	<i>140</i>
<i>III.....</i>	<i>141</i>
<i>IV.....</i>	<i>142</i>
<i>V.....</i>	<i>143</i>
<i>VI.....</i>	<i>144</i>
<i>VII.....</i>	<i>146</i>
<i>VIII.....</i>	<i>147</i>
<i>IX.....</i>	<i>147</i>
<i>X.....</i>	<i>149</i>
<i>XI.....</i>	<i>150</i>
<i>XII.....</i>	<i>150</i>
<i>XIII.....</i>	<i>151</i>
<i>XIV.....</i>	<i>151</i>
<i>XV.....</i>	<i>152</i>

XVI	153
КОЗАЦЬКІ ТРАДИЦІЇ –	
ДУША УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	154
КОЗАЦЬКІ ПРИСЛІВ'Я.....	160
КОЗАЦЬКІ ПІСНІ.....	169
<i>Стоїть явір над водою, в воду похилився.....</i>	<i>171</i>
<i>Ой сів козак їсти, ідуть к йому вісти.....</i>	<i>172</i>
<i>Ой літа орел, літа сизокрилий.....</i>	<i>172</i>
<i>Соколику-сину! Вчини мою волю.....</i>	<i>177</i>
<i>Ставлю коня в вишневому саду.....</i>	<i>178</i>
<i>Ой три сестриці-жалібниці.....</i>	<i>179</i>
<i>Ой по горах сніги лежать.....</i>	<i>180</i>
<i>Гомін, гомін, гомін.....</i>	<i>182</i>
<i>Ой мандрував молодий козак.....</i>	<i>184</i>
<i>Ой кряче, кряче чорненький ворон.....</i>	<i>185</i>
<i>Ой із лісу із темного.....</i>	<i>186</i>
<i>Засвистали козаченьки в похід з полуночі.....</i>	<i>187</i>
<i>Ой крикнула лебедонька.....</i>	<i>187</i>
<i>Коло млина, млина.....</i>	<i>188</i>
<i>Ой зацвіла калинонька у темному лузі.....</i>	<i>189</i>
<i>А, хто хоче війну знати.....</i>	<i>190</i>
<i>Ой там в степу при дорозі.....</i>	<i>191</i>
<i>Горе мені, козакові, що батька немає.....</i>	<i>192</i>
<i>Та йшов козак дорогою.....</i>	<i>193</i>
<i>Туман поле покриває.....</i>	<i>194</i>
<i>Не жур мене, моя мати.....</i>	<i>194</i>
<i>Пісня запорозьких козаків.....</i>	<i>195</i>
КОЗАЦЬКІ ПРИЗВИЩА.....	197
БІБЛІОГРАФІЯ.....	204
УКЛАДАЧІ	213

ДО ПИТАННЯ ПРО КОЗАЦТВО ЯК ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ЕТНОС

Головне, що об'єднує світове козацтво, так це козацький дух. З давніх-давен козацький народ славився своєю волелюбністю. Вільною Козацькою республікою називали Військо Запорозьке Низове іноземні посли та мандрівники. Автори козацьких літописів: «Літопис самовидця», «Літопис Григорія Грабянки», «Літопис Самійла Величка» вважали, що козаки є окремим народом. Козаки, як вважали літописці, є нащадками скіфів, сарматів та інших арійських народів, які спрадавна мешкали у степах між гірськими хребтами Карпат та Алтаєм, Уралом і Кавказом. Навіть устрій Січі був просякнутий козацьким духом. Духом відваги, честі, православного братерства.

Козацький етнос, так само як і руський, став базисом для формування українського народу. В першій українській Конституції, укладеній Пилипом Орликом, наголошено, що козаки походять від козар, які споконвіку населяли ті землі, що займають козацькі народи.

«Стародавній хоробрий козацький народ, що раніше називався козарським, спочатку був піднесений славою безсмертною, розлогими володіннями та лицарськими відвагами, якими наводив страх на навколишні народи».

Пилип Орлик
«Договори і постанови прав
і свобод військових»

Московські ідеологи вкрай негативно ставились до самої думки про існування козацького етносу. За концепцією імперських, а надалі радянських істориків, козаки були окремим суспільним станом, що виник на основі покріпачених селян-втікачів «уходників», які оселились на окраїнах Московського царства. Звідси, на їхню думку, виникла і назва Україна. Кремлівські правителі здригаються від самої лише думки про те, що донські, уральські та кубанські козаки зрозуміють, що вони аж ніяк не є частиною фіно-угорського «велікороського народу» і проголосять про своє право на самовизначення.

Привістання степу. Юзеф Брандт

Досі щодо євразійських степових просторів використовується термін «Дике Поле». Однак загальновідомо, що територія Великого Степу ніколи не була пусткою. Перші державні утворення європейських народів, про які збереглися відомості на сторінках давніх хронік, знаходились на

теренах України. Йдеться про Скіфське царство, що межувало з грецькими містами-державами і Боспорським царством. Про звитяжні походи і битви скіфів розповів Геродот в «Історії». Він описав звичаї та вірування скіфів, їхній побут, військове мистецтво. Також грецький історик розповів про сусідів скіфів – гетів, могутній європейський народ, який став основою для формування слов'янських народів.

Римські історики та географи: Страбон, Тацит, а за ними візантійські – Прокопій, Пріск, Іордан та інші залишили велику кількість матеріалу з описом побуту, вірувань та військових походів як землеробів-слов'ян так і їхніх сусідів скотарів арійців. Військова експансія гунів, очолена Аттілою, до земель Римської імперії залишилась в пам'яті нащадків як Велике переселення народів. Протягом століть степовики зберігали свою ідентичність. Географічно-природні особливості обумовлюють як спосіб життя, так і спосіб ведення війни.

Дослідники козацтва відзначали, що козаки увібрали всі надбання минулого. Степові простори України в добу формування, розквіту та занепаду Русі населяли степовики: торки та чорні клобуки, берендеї та печеніги, половці та ковуї, бродники та берладники. У вітчизняних літописах міститься безліч згадок про них. На мапах збереглися тисячі топонімів, в українській мові – тисячі термінів, а археологи знаходять силу-силенну артефактів, що підтверджують сталість традицій співіснування слов'яно-арійського населення в східній частині Європи.

Козаки в переважній більшості займались землеробством і скотарством, мисливськими і риболовецькими промислами та солеварінням, ремеслами та металургією, торгівлею та чумацтвом. Спрадавна козаки були волелюбними, незалежним, а відтак – войовничими та самодостатніми. На що вказували автори, які присвячували свої праці опису їх історії та звичаїв. З огляду на вплив сусідніх народів і державних утворень, з якими контактували степовики, з часом вони мали певні відмінності між собою. Хоча українські, чорноморські, кубанські, донські, уральські козаки мають незначні особливості, привнесені з часом, однак вони не применшують спільних ознак, які кардинально вирізняють козаків серед інших етносів.

Столицею Запорозького козацтва була Запорозька Січ. Укріплені поселення: зимівники, станиці, поселення, хутори та січі розташовувалися на всій території козацького краю. Загальновідомо, що перша Запорозька Січ була на острові Хортиця. На Хортиці, Малій Хортиці та Скелястій частині Верхньої Хортиці здавна існували укріплення. Балки та урочища, що тішать око на Хортиці та на її околицях, були надійними укриттями для запорозьких козаків. Бухти та причали і нині мають назви, пов'язані з суднобудуванням, відома балка Січові ворота. Три річки Верхня, Середня та Нижня Хортиці впадають у Дніпро навпроти о. Хортиця. А поряд з островом, у руслі Старого Дніпра, розташований острів Мала Хортиця – острів Байда. На ньому розміщувалося поселення епохи бронзи (3-4 тис. до н.е.), він був заселений в ан-

тичний час і за часів черняхівської культури перших століть нашої ери. По обидва боки на берегах Дніпра в епоху Київської Русі були укріплення печенігів а пізніше половців, що контролювали переправи і збір мита з купців.

В XIII – XVI ст.ст. у складі держави Річ Посполита, яка об'єднала землі Польського королівства, Руського королівства і Литовського князівства, поступово сформувався етнос, який називали урядом посполитими, а самі себе іменували «козаками». Під час Визвольної війни поняття «українська еліта і козацька старшина» стали синонімічними. Поступово ідея вільного козацького народу «від Сяну до Дону» стала основоположною для самоідентичності українського козацтва і світового українства.

Український вчений Тарас Чухліб, цитуючи оригінал Постанови-конституції Сейму Речі Посполитої, яка затверджувала універсал короля Стефана Баторія за січень 1580 року, наголошує, що вперше на офіційному рівні назва Україна була вжита королем Стефаном Баторієм у 1580 році. Назва УКРАЇНА поширювалася на тогочасні Львівщину, Тернопільщину, Івано-Франківщину, Волинь, Поділля, Київщину та Черкащину. Саме там проживали «своєвільні люди-плебеї» – козаки. Сейм Речі Посполитої на початку січня 1580 року затвердив королівський універсал Стефана Баторія, в якому відзначалося: «...Люди своєвільні на Україні Руській, Київській, Волинській, Подільській, Брацлавській, договори з Турками, Татарями, Волохами, порушуючи, які були плебеями і неосідлими, мають старости, князі, панове шляхта у своїх староствах, маєтках ловити і на смерть карати».

Тож Хортиця – це не лише населений пункт, не лише острів і не лише назва річок. Скеляста височина з системою річечок, які впадали в Річище (р. Старий Дніпро), з цілим каскадом озер і джерел. Справжній архіпелаг островів, скель, мисів. Ландшафтне розмаїття доповнювали ліси, переліски, балки, яри та ярки. І всюди села, селища, хутори, верфі, пасовища, вигони... Все це є унікальним явищем – Хортиця. Тут знаходився військовий плацдарм, який використовували протягом тисячоліть для підготовки до походів у пониззі Дніпра. Тут була перша Запорозька Січ. У джерелах зафіксовано, що у XVI ст. на острові знаходилось містечко-замок князя Дмитра Вишневецького-Байди.

Хортицька Січ – перша столиця Козацької держави. Головне місто, а не дрібна фортеця. Запорозька Січ на острові Хортиця займала площу всієї північної частини острова, а також значну територію Верхньої Хортиці на правому березі Дніпра та височини Лівоберіжжя. Природні височини захищали столицю Війська Запорозького Низового від ворожих набігів. На острові Хортиця і прилеглій території Верхньої Хортиці збереглися земляні укріплення. За часів гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного частину з них було відновлено. Підводні археологи і донині знаходять рештки суден біля козацьких корабельні, на яких козаки ремонтували свої чайки після проходження порогів і повернення з походів на турецькі фортеці, розміщені на берегах Чорного моря.

Загалом налічують вісім Січей на Дніпрі: Хортицька 1551–1557; Томаківська – 70-80 роки

XVI ст.; Базавлуцька – 1593–1638; Микитинська – 1639–1652; Чортомлицька – 1652–1709; Кам'янська – 1709–1711, 1730–1734; Олешківська – 1711–1728; Нова Січ – 1734–1775 роки. Цікаво те, що після знищення Катериною II Січі запорожці перебрались за Дунай, де на острові святого Юрія (Георгія) заснували Задунайську Січ. Фортеці-січі, містечка, зимівники, хутори і слободи з часом перетворились на сучасні міста і села.

Не варто забувати, що московські правителі всіляко заохочували козаків ставати на бік уряду. Імперія використовувала своїх нових підданих для участі у загарбницьких походах, придушення селянських і робітничих повстань. Козацькі отамани «приростили» Московське царство Поволжям, Сибіром і Кавказом. За відданість царі і імператори «жалували» козаків прикордонними землями. Так було створено Чорноморське, а згодом Кубанське козацьке війська. А тих козаків, які висловлювали непокору, відправляли в заслання. Легендарний кошовий Іван Сірко відбував покарання в Сибіру, а останній запорозький кошовий Петро Калнишевський – в Соловецькому монастирі.

На сьогодні в Україні неймовірно зріс інтерес до всього, що пов'язано з козацтвом. Історії козацтва присвячено низку праць вітчизняних дослідників, з-поміж яких виділяють роботи Дмитра Яворницького, який провів чимало експедицій з метою вивчення історії Північного Чорномор'я. Однак досі довкола козацтва існує безліч міфів і стереотипів. Приміром, хоча в Конституції зазначено, що державним символом держави, закріпленим у Конституції України є герб Війська Запорозького Ни-

зового, на якому зображений козак із рушницею. Питання закріплення цього символу на державному рівні через спротив чиновників невирішене, так само як і питання щодо прийняття закону про державні символи і цивільний обіг зброї.

Зауважимо також, що військових Збройних Сил України називають на кшталт російських – солдатами (імператор Павло I перейняв від прусів), а не козаками. Посади, звання, однострої тощо також подібні до тих, що запроваджені у північного сусіда, а не традиційно українські. Таких запитань безліч. Кожне потребує відповіді не в майбутньому, а вже зараз. Зволікання неприпустиме. Маємо визначитись, чи продовжувати розбудову країн Східної Європи на імперському авторитарному ґрунті, маючи імперські шовіністичні амбіції, або закласти у фундамент державності принципи рівності, справедливості і свободи, проголошені провідниками світової цивілізації.

Козак в степу. Сергій Васильківський.

Українська еліта має великий пласт роботи, яку належить зробити, щоб віднайти та відобразити власну ідентичність. Кожному українцю, якщо він таким є насправді, слід зрозуміти і відкрити в собі свою справжню козацьку сутність. Викорінення імперсько-радянського менталітету, віднадження власного світобачення має стати основою розбудови сучасного модернового інформаційного суспільства, яке в своєму рості черпає повними долонями свою неповторність із традиційних козацьких джерел.

Над Славутичем славетним височать могили –
Тут володарі слов'янські об'єднали сили.
І гриміло гучно «Слава!» понад Чорним морем:
То на битву з ворогами йшли князі та вої.

А коли на град престольний сунули погани,
Перед зайдами стіною козаки ставали.
Не корились ані шляхті, ні заморським татям:
Було досить в міцних грудях мужності й завзяття.

І Дніпро у Чорне море ніс червоні води:
То лилася кров рікою лицарів свободи,
То за віру православну йшли на смерть країни,
Щоби славу Україні кобзарі співали.

Слався, славна Україно! Русь Святая, слався!
Слався стольний граде Київ! Слався! Слався! Слався!